

ПЕТРО ДОЛГАНОВ

КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛІТИКА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДІВ ТА МАСОВИХ УБИВСТВ» (Рівне, 19–20 травня 2016 р.)

Щорічна конференція у Рівному відбувалася у вузькоспеціалізованих рамках і була присвячена політиці вшанування пам'яті жертв геноцидів. Окрім кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, цього разу в організації конференції взяли участь інститути громадянського суспільства – Громадська організація «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”» (ЦСПП «Мнемоніка») і Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ). Як влучно зазначив у своєму вітальному слові під час відкриття конференції науковий співробітник УЦВІГ Михайло Тяглий, практика засвідчує, що в Україні на тлі колосальної неефективності державних структур неформальні, громадські інституції науки та освіти досить часто демонструють значно кращий рівень ефективності реалізації своїх задумів, аніж державні. У цьому контексті III Всеукраїнська конференція в Рівному за своїм інтелектуальним потенціалом виявилася значно сильнішою від двох попередніх. Важливу роль тут відіграла й матеріальна підтримка конференції Фондом ім. Рози Люксембург (захід був складовою ширшого проекту «Відродження полікультурності у меморіальному просторі Рівного», який реалізовується ЦСПП «Мнемоніка»).

Промовистим виявився і календарний контекст проведення конференції – 19–20 травня. У другій половині тижня вона певною мірою підсумовувала комеморативні практики першої, присвячені злочинам тоталітарних режимів (15 травня – День пам'яті жертв політичних репресій; 18 травня – День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, приємною звісткою стала й перемога Джамали на пісенному конкурсі «Євробачення» із піснею «1944»).

Першу панель конференції було присвячено проблемі (не)пам'яті про жертв геноцидів та масових убивств в умовах тоталітарних режимів. Досить болюче питання витіснення з колективної пам'яті одного зі злочинів радянського тоталітаризму – Голодомору 1932–1933 рр. – порушила Людмила Гриневич (Інститут історії України НАНУ). На думку вченої, витіснення з пам'яті може мати різні ракурси. Одна справа, коли забути – це вільний вибір жертви. Зовсім інша – коли на особисту травму людини накладається суспільна атмосфера амнезії. В умовах СРСР було заборонено говорити правду про злочини тоталітарних режимів. І це однаковою мірою стосувалося як Голодомору, так і Голокосту, адже, наприклад, офіційна радянська політика пам'яті наполегливо намагалася перетворити Бабин Яр на місце страти безликих «військовополонених і мирних радянських громадян». І тут спадає на думку вислів Дж. Рубінштейна: «Гітлер убив євреїв, а Сталін убив пам'ять про євреїв».

Заперечення радянською владою масового вбивства людей за етнічним, політичним та соціальним критеріями позначалося на специфіці функціонування комунікативної пам'яті, породжуючи самоцензуру. Це була самоцензура травмованої людини, зумовлена страхом покарання. У цьому контексті злочинність радянського тоталітаризму полягала не лише у масових убивствах і геноцидах, а й у замовчуванні своїх та нацистських злочинів. Заборона травмованим людям говорити про свій біль унеможлиблювала одужання, породжуючи невротичну колективну травму, перманентно підживлювану витісненням болючої пам'яті. Почасти така ситуація породжувала протест серед інтелігенції. За словами Л. Гриневич, це відбувалося тоді, коли бажання розповісти про свій біль перевершувало страх перед режимом. Однак більшість спроб актуалізувати проблему пам'яті про злочини тоталітарних режимів на теренах України розбивалися об міцну стіну заперечення, вибудовану ра-

дянською владою, або ж губилися в сюрреалістичному тоталітарному лабіринті мовчання.

Означену Л. Гриневич проблему продовжив розвивати Владислав Гриневич (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ), намагаючись здійснити деконструкцію міфів про «Велику Вітчизняну війну». У постструктуралістському сенсі Друга світова війна породила низку складних міфів. Уже самий спосіб її означення як «Великої Вітчизняної війни» був початком міфотворення, яке містило в собі відомі процеси «згадування» (того, що ніколи не мало місце) та забування (того, що насправді було) Е. Ренана. Це «згадування» про морально-політичну єдність усіх народів СРСР, їхній патріотизм і дружбу, про єдність фронту і тилу тощо. З іншого боку, це цілеспрямована політика замовчування злочинів Червоної армії на початку німецько-радянської війни (політика випаленої землі, депортації німців, масові розстріли в тюрмах НКВС), депортації цілих народів, які були тавровані «зрадниками» за принципом колективної провини (депортація кримськотатарського народу зокрема), ганебної поведінки радянських воєнків під час війни (згвалтування жінок, терор щодо мирного населення). Загалом переосмислення Другої світової війни в Україні сьогодні варто розглядати складовою інформаційної протидії російській пропаганді, яка реанімує всі міфи про «Велику Вітчизняну війну», намагаючись легітимізувати сталінський режим.

Зважаючи на велику кількість злочинів тоталітарних режимів, учинених на території України, на думку Л. Гриневич, маємо також тенденцію до панування «егоїзму болю», яка заважає їхньому адекватному переосмисленню. Зокрема, українці часто прагнуть пам'ятати Голодомор і політичні репресії, тоді як для євреїв найбільш болючою травмою є пам'ять про Голокост. Такий стан речей часто призводить до негативної дискурсивної трансформації соціальної категоризації «ми» – «вони» у вимір «наш Голодомор» – «ваш Голокост». Це жодною мірою не сприяє формуванню в Україні громадянської нації, породжуючи непотрібні етнічні розмежування у колективній пам'яті поміж тими групами, які сьогодні є частиною української політичної нації.

Л. Гриневич і В. Гриневич також запропонували відмовитися від використання категорії «радянський» у науковому та медійному дискурсах, замінюючи його терміном «советський». На їхню

думку, оскільки радянський режим ніколи не був іманентно властивим українським реаліям, його варто розглядати як такий, що насильно «експортований» до нас ззовні. Такий підхід знімає необхідність перекладу категорії «советський» українською. Її варто цитувати як російську власну назву мовою оригіналу, адже переклад терміна «советський» українською мовою як «радянський» лише сприяє легітимізації цього нав'язаного нам режиму.

Досить цікаву проблему антисемітизму в СРСР порушила історик із Житомира Вікторія Венгерська (Житомирський національний університет). Незважаючи на асиміляційні процеси, антисемітизм на побутовому рівні в СРСР існував і надалі. Це засвідчує обмежені можливості влади у напрямі нав'язування модерних асиміляційних конструктів (вагомою складовою яких була єдино правильна картина бачення минулого). Витіснення пам'яті про Голокост та існування євреїв на теренах України в минулому мало успіх на рівні публічного дискурсу, але далеко не завжди в контексті індивідуальних антисемітських стереотипів. З огляду на це висловлювання Адама Міхніка цілком можна адаптувати до реалій УРСР – Голокост та асиміляційна політика радянської влади призвели до того, що євреїв в Україні майже не залишилося, проте антисеміти залишилися. Елементи контрпам'ятей і надалі існували в радянському суспільстві наперекір тоталітарній політиці влади, спрямованій на гомогенізацію ідентичності.

Досить жваві дискусії точилися під час другої тематичної панелі конференції – «Пам'ять про жертви геноцидів та масових убивств в умовах демократії». Усі чотири доповіді цієї панелі було присвячено політиці пам'яті в Україні, що одразу ж викликало певні зауваги модератора секції Алли Киридон (Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»): наскільки політичний режим, який склався в Україні, можна вважати гібридним / перехідним? Якщо довіряти міжнародним критеріям, то у рейтингах *Freedom House* український політичний режим сьогодні справді перебуває у статусі перехідного. За цих умов, як влучно озвучив Віталій Огієнко (Український інститут національної пам'яті), в Україні має відбуватися правосуддя перехідного періоду (*Transitional Justice*).

Однак уже перший доповідач панелі – Георгій Касьянов (Інститут історії України НАНУ) – заперечив потребу України в люстрації (за критерієм ангажованості у злочинах радянської влади) та

покаранні злочинців тоталітарного режиму, оскільки час для цього минув. Переважна більшість злочинців і жертв уже пішли у вічність, тож можемо вести мову лише про механічні зміни у символічному просторі та реінтерпретацію минулого на рівні державної політики пам'яті. На думку вченого, таку політику навряд чи можна адекватно вписати в параметри того, що означається категорією «Transitional Justice».

Г. Касьянов запропонував власний теоретичний підхід до аналізу історичної політики в Україні. Він визначив три моделі такої політики: ексклюзивну (україноцентричну, яка вилучає цілі етнічні групи з історичного минулого України), інклюзивну (спрямовану на залучення представників невідомітних етнічних груп до історії України та публічного пам'яттєвого дискурсу) й амбівалентну (поєднання взаємозаперечних ексклюзивних метанаративів у процесі конструювання колективної пам'яті – національного українського та ностальгічно-радянського). На думку вченого, більшу частину своєї історії влада незалежної України здійснювала амбівалентну історичну політику, епізодично вдаючись до лівих і правих відцентрових тенденцій у бік більшої прихильності до національного або радянського метанаративів. Уперше правоцентристська тенденція в бік ексклюзивної україноцентричної моделі історичної політики намітилася у період президентства В. Ющенка. Повернення до неї спостерігаємо і на сучасному етапі формування політики пам'яті в Україні. Однак Г. Касьянов підкреслив, що ми маємо справу радше з імітацією такої політики. Промовистим прикладом профанації політики пам'яті в Україні, на думку вченого, є ситуація навколо Українського інституту національної пам'яті. Ця структура, яку створив В. Ющенко за польським зразком, в Україні ні за фінансовим, ні за кадровим потенціалами (у кількісному виразі) навіть близько не може зрівнятися зі своїм польським відповідником.

Г. Касьянов також опонував позиції Л. Гриневич і В. Гриневича щодо силоміць нав'язаного зовнішнього характеру радянського режиму для України. Вчений вважає, що українці, як і представники інших народів у складі СРСР, були співтворцями цієї імперії. На його думку, є принаймні кілька dokonаних фактів, які можна порізнотому інтерпретувати, однак неможливо заперечити: формування сучасних кордонів України у складі СРСР, індустріалізація та урбанізація України у радянський період її історії. І мова йде не

про методи, якими досягалися ці результати, а про факти, яких ми не можемо не брати до уваги.

Обстоюючи позицію про співучасть українців у розбудові СРСР, Г. Касьянов наголошував на тому, що українці мають розділити міру відповідальності як за здійснювані злочини, так і за досягнення. У відповідь Л. Гриневич запропонувала розглядати ці досягнення у порівняльному контексті – СРСР і нацистської Німеччини. У такому разі ми маємо вести мову і про позитивні досягнення нацизму, від яких не можна втекти (ішлося про ефективну економічну політику Гітлера), однак цього не відбувається¹.

Г. Касьянов натомість висловив думку про засадничу хибність такого порівняння обох режимів, оскільки один із них (як і його ідеологія) ніколи не зазнавав остаточного фіаско, і ліві ідеї і нині є дуже популярними у сучасному ЄС.

Отже, під час дискусій на конференції виринула принципова для Східної Європи проблема (не)можливості прирівнювання радянського та нацистського тоталітарних режимів. Тут дуже доречно пригадати думку Ярослава Грицака про те, що порівняння є ремеслом історика і, попри всі його хиби, нам його не уникнути. У цьому контексті Гітлер, на відміну від Сталіна, не бачив України на політичній мапі Європи навіть формально. Насправді актуалізована у ході дискусій проблема є надзвичайно складною і важко вирішуваною. Досягнення хоча б якогось консенсусу в інтерпретації злочинної політики радянського та нацистського тоталітарних режимів у порівняльному контексті є справою не з легких. Адже це дискусія не лише про міру злочинного характеру обох режимів, а й про міру відкритості вікна можливостей для виживання жертв в умовах цієї злочинної політики. А це надзвичайно дражлива тема.

Львівський соціолог Вікторія Середа (Український католицький університет) презентувала учасникам конференції ще не опубліковані результати соціологічного дослідження «Регіон, нація та більше: транскультурна та міждисциплінарна реконцептуалізація України». Вони засвідчують тяглість і значну інерцію давно усталених візій минулого на рівні колективної пам'яті. Незважаючи на події Революції гідності, анексію Криму та війну на Донбасі, радянський

¹ Заради об'єктивності тут варто зазначити, що приклад нацистської Німеччини як класичний прояв ефективності мілітарної моделі структурної модернізації економіки все ж увійшов до деяких підручників з основ економіки.

метанаратив залишається невід'ємною складовою колективної пам'яті українців, а близько половини громадян вважають минуле України частиною східнослов'янської спільноти разом із Росією.

Проблему (не)пам'яті про Голокост в Україні порушив наступний доповідач – Віталій Нахманович (Музей історії м. Києва). Акцентуючи увагу членів конференції на проблемі існування в сучасній Україні різних пам'ятей про Другу світову війну, В. Нахманович зазначив про природність такого стану речей. На його думку, засадничо хибними є голоси тих політиків та істориків, які закликають до інтеграції цих пам'ятей у єдину гомогенізовану візію. Адже різні пам'яті мають право на існування та репрезентацію. Однак проблема полягає в наявності глибоких суперечностей між цими пам'яттями, що часто призводить до війн пам'ятей різних соціальних груп. Тому важливим завданням є подолання цих гострих суперечностей на ґрунті різного пам'ятання про важливі події спільного минулого. Але ці суперечності не такі вже й катастрофічні, часто найбільшою проблемою є не антагоністичне, а байдуже ставлення до пам'яті про трагічні сторінки минулого.

Можна додати, що концепт Голокосту наразі перебуває у позаісторичній ситуації. Зокрема, можемо констатувати оформлення певного жорсткого розподілу ролей: євреї – жертви, німці – кати, американці – спостерігачі, європейці – пособники. Україна в цьому сценарії задіяна в парадоксальному квадраті: і кати, і спостерігачі, і пособники, і рятувальники. А це своєю чергою різко дисонує з родинною пам'яттю про страждання і втрати у війні. Як наслідок такої схематизації маємо не примирення пам'ятей, а навпаки – їхнє розділення і, більше того, окреме функціонування. А звідси впливає підставовий висновок, що українська політична нація ще не склалася, бо весь процес фактично зведено до етнізації, без долучення до нього національних меншин, які, втім, не готові брати в ньому участі, а держава ухиляється від виконання ролі модератора. Унаслідок жертви демонструють ефект «егоїзму болю», вимагаючи пам'ятати їх так, як вони хочуть, і не налаштовані миритись із правом інших пам'ятати на свій лад.

Проблему вшанування пам'яті жертв геноциду ромів на території України порушив Михайло Тяглий. Дослідник цього злочину відштовхнувся від позиції шведського вченого А. Котлярчука, на думку якого Україна має значні успіхи у сфері меморіалізації жертв геноциду ромів, тому що, зокрема, встановлено понад

20 меморіальних знаків у місцях масових убивств (що ставить Україну на друге місце в Європі за їхньою кількістю після Німеччини). Однак кількість далеко не завжди означає якість: наявність на місцях масового поховання пам'ятників радянського типу не є адекватним вшануванням пам'яті загиблих. За твердженням М. Тягло, більшість місць масових убивств ромів під час Другої світової війни так і залишаються «отруєними пейзажами», не маючи жодних меморіальних маркерів. З іншого боку, меморіалізаційні досягнення України майже не корелюють зі здійснюваною державою політикою пам'яті і, в більшості випадків, є результатом діяльності громадських об'єднань та індивідуальних ініціатив. Тому широкий комеморативний контекст засвідчує близький до плачевного стан вшанування пам'яті жертв геноциду ромів в Україні.

Перший доповідач третьої панелі конференції («Політика вшанування пам'яті жертв геноцидів в умовах демократії») – А. Киридон – наголосила на необхідності узгодження категоріального апарату у сфері студій політики пам'яті. Найчастіше вживана категорія «політика пам'яті», на думку вченої, не є такою вже й усталеною в українському академічному дискурсі. Вона має свої альтернативи – «історична політика», «меморіальна політика», «хронополітика», «політика щодо пам'яті». Все ж А. Киридон більше схиляється до категорії «політика пам'яті». Доповідач наголосила на тих можливостях академічного підходу до вироблення політики пам'яті в умовах демократії, що їх сповна використовує більшість держав ЄС. Вона також зупинилася на тих комеморативних практиках та ключових стратегіях подолання минулого, які можуть надатися для рецепції в українських реаліях (боснійський та іспанський досвід, політика пам'яті, здійснювана в ЄС у цілому). Один із ключових висновків А. Киридон полягає в тому, що політика пам'яті в умовах демократії сфокусована на формуванні не лише комеморативної складової, а й таких цінностей, як свобода і толерантність.

Інший доповідач – Гелінада Грінченко (Харківський національний університет) – акцентувала увагу на тих процесах правосуддя перехідного періоду, які відбувалися у ФРН і були пов'язані з грошовою компенсацією жертвам нацизму. Однак найбільше дискусій під час третьої панелі викликала доповідь Світлани Осіпчук (Київський політехнічний інститут) «Контрмонумент: до історії запровадження поняття». Характеризуючи постмодерні практики мемо-

ріалізації жертв геноцидів у Берліні, доповідач означила їх категорією «контрмонумент». Серед найвідоміших прикладів такого типу меморіалізації С. Осіпчук назвала «камені спотикання», «зниклий будинок» (збереження решток знищеного бомбардуванням союзників будинку і тієї пустоти, яка утворилася на його місці, без будь-яких реставрацій), меморіал «Бібліотека» (розміщені під землею пусті полиці для книг), проект меморіалу вбитим євреям Хорста Хохайзля (пропозиція підірвати Брандербурзькі ворота, через які у 1930-ті рр. пролягав маршрут нацистських смолоскипних маршів). Однак на запитання А. Киридон щодо визначення категорії «контрмонумент» С. Осіпчук відповіла, що легше визначити, чим контрмонумент не є (він не є класичним монументом), аніж чим він є. Притаманні постмодерному мистецтву релятивізм та ар'єргардний (безальтернативний) критицизм зіштовхують нас із проблемою (не)можливості оперування чітким категоріальним апаратом при здійсненні аналізу цього мистецтва. Можливо, тому наукові студії в цій царині часто призводять до відомого постмодерного ефекту «кабіни без пілота» (або ж вченого без чіткого методологічного інструментарію в нашому випадку).

Четверту панель конференції «Пам'ять про жертви масових убивств у концепції історичної культури» відкривала доповідь політолога з Івано-Франківська Івана Монолатія (Прикарпатський національний університет). Вчений погодився із необхідністю використовувати категорію «советський» замість «радянський» при означуванні того тоталітарного режиму, який склався у СРСР. І. Монолатій проаналізував варіативність поведінки «страхітливо нормальних людей» у Коломиї під час Голокосту. Він навів низку прикладів того, як представники інтелектуальних еліт східногалицького міста виступали в ролі творців антисемітських стереотипів, підбурюючи тим самим місцеве населення до участі в злочині. Здійснюючи ретроспективний аналіз цієї проблеми наприкінці XIX – на початку XX ст., І. Монолатій означив і суперечливу роль у творенні антисемітських стереотипів видатного українського національного діяча та літератора І. Франка (за твердженням доповідача, саме поезія І. Франка заклала початки антисемітизму в Східній Галичині). Ця доповідь ще раз засвідчила проблему неможливості однозначних оцінок діяльності багатьох членів сучасного українського «пантеону героїв» і борців за визволення.

Ірина Захарчук (Рівненський державний гуманітарний університет) продовжила розвивати проблематику «сірої зони» в оцінці минулого. Перш за все, доповідачка підкреслила наявну актуальну проблему: не відбулося однозначного засудження радянського тоталітаризму, оскільки комунізм не зазнав такого фіаско, як нацизм. На думку І. Захарчук, література та мистецтво до сьогодні не віднайшли достатнього інструментарію для опису та передачі тієї травми, яка породжена радянським тоталітаризмом. Отже, перед культурою до сьогодні стоїть проблема меморіалізації його жертв.

У своїй доповіді І. Захарчук використала аналітичну модель, яку запропонував О. Еткінд. Відповідно до неї, подолання минулого можливе за послідовного виконання таких етапів: пізнання злочину, оплакування жертв (модель скорботи), запобігання злочину і покарання злочинця. Однак це останнє є не таким уже й легким завданням. Адже у злочинів тоталітарного режиму важко віднайти чорні й білі тональності. Найчастіше домінує сіра зона, в якій паралельні прямі можуть перетинатися, а, отже, жертва і кат поєднуватися в одній особі. Наприклад, на процесі над Спілкою визволення України (СВУ) у Харкові М. Хвильовий свідчив проти С. Єфремова. В іншому випадку, О. Довженко викривав троцькістсько-бухарінську опозицію. Дещо згодом обидва видатні діячі культури самі стали жертвами режиму, якому до цього намагалися прислужувати. Тут мимоволі спадають на думку «блаженні ув'язнені» А. Міхніка. На думку останнього, було лише одне місце в тоталітарних суспільствах, яке давало можливість заховатися від співучасті в злочині, – це в'язнична камера і статус жертви. Але практика засвідчує, що до «втєчі у це блаженне місце безгріховності» значна частина жертв вже встигала спробувати себе в ролі ката. Такою була логіка політики тоталітарного режиму – ніхто не мав залишитися невинним.

Трансцендентну проблематику трансформації ролі Бога після Голокосту у ключових концептах світової літератури порушив наступний доповідач – Наум Резніченко (Олександрівська гімназія, Київ). Відповідаючи на запитання, яке часто приписують Теодору Адорно, – чи можлива поезія після Голокосту, – Н. Резніченко дав ствердну відповідь: не лише можлива, а й необхідна. Як доказ цього – міркування П'єра Нора щодо змісту роману Дж. Літтеля «Благоволительки»: є речі, які не можна передати сухою науковою мовою, використовуючи методологічний інструментарій традицій-

ної історичної науки. Саме в цьому випадку на допомогу приходить художня література. Вона частково розв'язує складну дилему між (не)можливістю наукового аналізу Голокосту та (не)можливістю емоційної неконвенційної історії, яка могла б значно краще передати сутність цього злочину (адже в такому випадку історія ризикує втратити свій науковий п'єдестал). Ось чому необхідно писати вірші після Аушвіцу.

Проблему травматичної пам'яті кримськотатарського народу на прикладі аналізу роману Л. Хайд «Омріяний рай» розглянув Олександр Кирильчук (Рівненський державний гуманітарний університет). За твердженням автора, кримськотатарська травма є багатовимірною. Вона пов'язана не лише із травматичною пам'яттю про депортацію, а й із формуванням подвійної ідентичності через забуття власної мови на засланні (з метою виживання та адаптації до нових суворих реалій доводилося послуговуватися російською), а також травматичним досвідом повернення на батьківщину, уявлення про яку сформувалося з розповідей старшого покоління. Реальність же, з якою довелося зіткнутися кримським татарам, виявилася зовсім іншою – Крим сприймається чужим і незаним, таким, що не відповідає міфологізованим спогадам про нього.

Досить цікаву палітру прикладів конструювання музейних експозицій, присвячених жертвам тоталітарних режимів, навела Анастасія Гайдукевич у доповіді «Європейські та українські музейні практики». Представниця Українського інституту національної пам'яті постулювала необхідність запозичення Україною ключових досягнень Третьої музейної революції. Водночас, А. Киридон наголосила на тому, що потрібно обережно ставитися до привнесених іззовні музейних практик і застосовувати їх в Україні, не руйнуючи усталених вітчизняних традицій розвитку музейної справи.

Підсумовуючи, варто зазначити, що надзвичайно промовистою стала реакція учасників на пропозицію підписати спільну резолюцію конференції. Вони визнали неможливим написання такого тексту через брак консенсусних позицій щодо низки проблемних питань політики пам'яті в Україні. Тому констатуємо лише одне: в Рівному зроблено черговий крок до формування відкритої платформи для академічних дискусій у царині студій політики пам'яті. Адже, як стверджує Ю. Хабермас, саме такий інституціоналізований комунікативний процес належить до найважливіших функцій експертів.